

УДК 94: 329.7 (477) "1944/1945"

Володимир Бондаренко

УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944–1945 РР.)

У статті проаналізовано діяльність вільнокозацького руху на завершальному етапі війни у 1944–1945 рр. Досліджено ідейно-політичні позиції учасників руху після зміни політики нацистського керівництва у 1944 р. Розглянуто участь колабораціоністських частин у війні на боці нацистської Німеччини у 1944–1945 рр. Визначено ставлення вільнокозацького руху до інших колабораціоністських формувань на боці нацистської Німеччини.

Ключові слова: український вільнокозацький рух, колабораціонізм, колабораціоністські козацькі формування, козацький національно-визвольний рух, Український національний козацький рух.

Друга світова війна, навіть на відстані 70 років, викликає не тільки зацікавлення науковців, але і використовується у політичній боротьбі і з'ясуванні стосунків між державами. Багато проблем викликають гострі дискусії у суспільстві. Однією з них є співробітництво громадян СРСР з нацистами у роки війни. Особливо неоднозначні оцінки та гостру полеміку викликає служба громадян СРСР у Вермахті та інших збройних формуваннях на службі нацистів. Тому об'єктивне висвітлення військово-політичного колабораціонізму надасть можливість краще зрозуміти явища Другої світової війни та дати їм наукову оцінку. Усе це буде сприяти консолідації суспільства та формуванню нової національної пам'яті про війну. Однією з таких проблем є діяльність вільнокозацького руху на завершальному етапі війни у 1944–1945 рр. Цьому і буде присвячена наша розвідка.

Упродовж останніх 20 років проблема колабораціонізму досліджується з нових теоретико-методологічних позицій та з використанням нової джерельної бази. Спілкування між істориками СНД, міжнародні проекти надали можливість ознайомитися як з працями західних істориків, так і використати документи з раніше недоступних іноземних архівів. Однією з перших була опублікована монографія А. Боляновського, у якій розглядалася участь українців у збройних формуваннях нацистської Німеччини. Використання значної маси нових архівних джерел, нові теоретичні підходи та широкий фактичний матеріал характерний для цієї роботи. Певні аспекти присвячені і українському вільнокозацькому руху в роки Другої світової війни [1]. Цікавою є стаття цього ж автора, у якій розглядається з допомогою історико-порівняльного методу участь українців, росіян і поляків у колабораціоністських формуваннях [2, с. 71–91].

Значний внесок у дослідження проблеми зробили праці В. Шайкан у яких вивчалися причини, сутність форми воєнно-політичного колабораціонізму на теренах окупованої України у 1941–1944 рр. [3; 4, с. 226–231; 5, с. с. 484–494; 6, с. 268–279]. І. Дерейко проаналізував діяльність місцевих збройних формувань на службі нацистів. Автор особливу увагу приділив поліційним частинам у складі Вермахту і СС. Окремі згадки про колабораціоністські козацькі частини містяться у його роботах [7, с. 179–193; 8, с. 34–53; 9].

Нестандартними підходами відзначився збірник "Родня", у якому були як дослідження українських науковців, так і значна колекція архівних документів 1941–1944 рр. У збірнику розглянута проблема діяльності поліційних формувань та їх боротьби із партизанським рухом в Україні [10].

Таким чином, український вільнокозацький рух у роки Другої світової війни залишається малодослідженим українськими істориками. Російські та зарубіжні дослідники також не зверталися до вивчення цієї проблеми. На наш погляд, доцільно вивчити діяльність організацій та колабораціоністських частин Українського Вільного козацтва (далі – УВК) на різних етапах війни, у тому числі і на завершальному.

Метою статті є дослідити український вільнокозацький рух на завершальному етапі Другої світової війни у 1944–1945 рр.

Завданнями статті є визначити особливості руху у 1944–1945 рр. Проаналізувати ідейно-політичні погляди керівників та учасників руху та місце козацтва у національно-визвольній боротьбі того часу. Розглянути зміни у політиці нацистського керівництва та їх вплив на діяльність руху.

Після втрати значної частини окупованих територій СРСР і перенесення військових дій на територію Східної Європи та Німеччини, а також відкриття 6 червня 1944 р. бойових дій союзників у Франції позбавили Німеччину значної частини людських і матеріальних ресурсів. Радянські військовополонені та східні робітники були значним резервом для Вермахту і СС. Згідно з різними даними, на території нацистської Німеччини та окупованих країн, знаходилося від 2 до 3 млн

українців, дехто навіть подає цифру у 5 млн. Поразки та необхідність резервів змінили ставлення до слов'янських народів Г. Гімлера, як не дивно після заклоту 20 липня 1944 р., він перехопив ідею військових заклотників про створення значних збройних колабораціоністських формувань. Причому керівник СС навіть перейняв орієнтацію офіцерів Вермахту на створення Російської держави і не сприйняття національних рухів народів СРСР. А. Розенберг не змінив власних поглядів на необхідність розпаду СРСР і ставки на національні рухи. У березні 1943 р. він, не довіряючи А. Власову, намагався створити якийсь український національний комітет із 4 представників київської інтелігенції і вів переговори з деякими офіцерами СС [11, с. 193–224].

Не відмовився від цієї ідеї А. Розенберг і пізніше. На початку серпня 1944 р. у Берліні він підтримував О. Семененка, колишнього обер-бургомистра м. Харкова, який мав створити Український національний комітет. Передбачалося видавати українську газету для антикомуністичної агітації. О. Семененко претендував на місце майбутнього голови українського уряду. Він навіть перебував у м. Белграді для налагодження зв'язків з сербськими політичними колами [12, с. 262–263]. Г. Гімлер, навпаки, змінив власну позицію, і після зустрічі з А. Власовим підтримував його рух до кінця Другої світової війни. Правда, знаючи позицію А. Гітлера, щодо озброєння слов'ян, яку він не змінював, вони не доповідали йому про зміни у політиці і діяли самостійно. Цікаво, що навіть вже на нараді 23–24 березня 1945 р. фюрер наполягав на розформуванні 1-ї дивізії УНА (колишньої дивізії СС "Галичина"), бо як він вважав з досвіду Першої світової війни, австрійські русини не вміють воювати і є анархістами. Правда кінець війни не сприяв ліквідації цієї дивізії [13, с. 46–65]. Така ситуація призвела до того, що ні Г. Гімлер ані А. Розенберг не могли заборонити дії один одного. Тому А. Власов не міг сконцентрувати монопольну владу над колабораціоністськими збройними формуваннями, а українці могли протистояти йому.

Аналізуючи безпосередньо тему нашого дослідження звернемо увагу, що до Української національної армії (далі – УНА) увійшли і українські вільнокозацькі формування. Першу групу з них склали залишки батальйонів "Шума", сформовані представниками Вільного козацтва на окупованій Україні. Наприклад, після переходу до УПА групи вояків 109-го батальйону його залишки були включені до 33-го поліцейного стрілецького полку, які відступали з боями через Польщу до Німеччини. Залишки поліцейних батальйонів з Сумщини були додані до 38-го поліцейного полку, який також відступав до Німеччини. У 1944–1945 рр. багато з вояків потрапило до пожежних поліцейних частин у Німеччині з яких була сформована протитанкова бригада "Вільна Україна", яка стала основою для 2-ї дивізії УНА. Значна група представників УВК увійшла до 209-го козацького поліцейного батальйону, який брав участь у придушенні Варшавського повстання. Отже, після розгрому і ліквідації частин "Шума" сформованих УВК на окупованих територіях України у 1941–1942 рр. вояки і старшини цих батальйонів опинилися в УНА. Інша частина дезертирувала до УПА або переходувалася і навіть вступила до радянських частин на звільнених територіях України [9, с. 100–107].

Іншу групу склали формування УВК, створені штабом під керівництвом І. Цапка, які знаходилися за межами Німеччини. Це були три батальйони: 281-й Східний кавалерійський відділ Ф. Гудими, Запорізький загін полковника А. Долуда у Голландії та виокремлений зі змішаної російсько-української 599-ї резервної бригади у Бельгії курінь УВК полковника П. Терещенка, на базі якого почали комплектувати 1-шу резервну бригаду УНА [1, с. 496]. Останній підрозділ був створений з курсантів розвідувально-диверсійної школи заснованої у жовтні 1944 р. П. Терещенком, бувшим полковником Червоної армії. Пізніше курінь П. Терещенка був перекинутий до Чехії з метою формування так званої групи Т. Бульби-Боровця [14].

Звернемо увагу на те, що після поразок 1943 р. у Абвері склалася думка про можливість перетворення війни СРСР з нацистською Німеччиною у громадянську війну. Визнаючи провал окупаційної політики та зростання спротиву на окупованих територіях, передбачалося піти на певні поступки, особливо А. Власову і навіть заключити мирну угоду з ним. Далі передбачалося використати цей рух та національні комітети для організації пропаганди і повстанського руху в тилу Червоної армії [15]. Подібні ж плани існували у нацистів і під кінець війни. 15 березня 1945 р. німецькі спецслужби повідомляли про план створення Т. Бульбою-Боровцем партизанської армії, яка повинна була через Словаччину прорватися до Галичини і об'єднатися з УПА. У цьому ж документі інформувалося про домовленість з Р. Шухевичем, про спільну діяльність з Т. Бульбою-Боровцем та визнання ним УНК на чолі з П. Шандруком [12, с. 597–599]. Чисельність спеціального формування була розрахована на 5 тис., а пізніше скорочена до 1 500 осіб. Сформовано було тільки 2 батальйони, одним з яких і був П. Терещенка, хоча інколи він має назву бригади. Німці наприкінці війни вже не мали недостатньої кількості літаків, ні палива для них. Вони запропонували Т. Бульбі-Боровцю або переходити самотужки лінію фронту, або десантуватися невеличкими групами у найближчі тили радянських військ. Тому фактично більшість підрозділів Т. Бульби-Боровця не виконали німецький план [16, с. 298–314].

Виключенням стали дії П. Терещенка який з колишніх вояків батальйонів “Шума”, які після відступу з України служили у 206-му і 207-му поліцейських батальйонах у Польщі, сформував розвідувальні групи на чолі з членом ОУН В. Лазаренком, який раніше був заарештований за організацію переходів поліцейських на бік УПА. Дві групи розвідників і диверсантів у кількості 48 осіб були перекинуті у район села Лашковце на території Чехословаччини. З 8 по 18 квітня 1945 р. переодягнені в однострої Червоної армії вони намагалися прорватися в Україну, але після сутичок з чеською міліцією та військами з охорони тилу діючої армії тільки 8 осіб дісталися України. Їх завданням було координувати зв'язок УНА і УПА та брати участь в організації повстанського руху. На середину 50-х рр. ХХ ст. дві особи з них були заарештовані, а шість знаходилися у розшуку [9, с. 108–109]. Більшість вояків частин Т. Бульби-Боровця прорвалися у Баварію, де були взяті в полон американцями або перейшли на становище цивільних біженців.

Інші представники, які належали до вільнокозацького руху, зробили ставку на формування нових козацьких частин у складі існуючих колабораціоністських формувань Дону, Кубані і Тереку. 1 серпня 1944 р. А. Шкуро, який до цього не брав безпосередньої участі у формуванні козацьких колабораціоністських частин, став начальником козацького резерву у складі Вермахту, а пізніше СС. Начальником штабу у А. Шкуро став І. Полтавець-Остряниця. Завданням А. Шкуро було концентрація козаків з лав остарбайтерів і військовополонених, проведення їх навчання і скерування до 15-го козацького корпусу СС та частин Т. Доманова у Північній Італії. У квітні 1945 р. ця військова частина була розформована А. Шкуро, а її старшини і вояки перейшли на становище цивільних біженців. Це врятувало багатьох, але не самого А. Шкуро [17, с. 155–157].

М. Омелянович-Павленко і наприкінці війни не залишав спроби сформувати козацькі частини, причому також за допомогою А. Шкуро. 7 вересня 1944 р. полковник М. Россіневич повідомляв В. Петріву про спроби А. Долуда та М. Омеляновича-Павленка сформувати козацьку дивізію разом з А. Шкуро і спроби інших емігрантів відмовити ініціаторів від цього заходу [18, с. 791]. 29 вересня 1944 р. полковник М. Шуляїв звернувся до німецького командування сформувати 1-шу Запорізьку кавалерійську дивізію військ СС, але подальша доля цієї ініціативи нам невідома. Отже, окремі українські козацькі частини поза межами УНА так і не були сформовані. Козацька ідея пропагувалася і у лавах УНА. Так, у газеті “За Україну” опублікована стаття О. Андрієвського, присвячена УВК у 1917–1919 рр., яка раніше була надрукована у “Казачьем Вестнике”. У тому ж числі видання розміщена замітка, у якій повідомлялося про 15-й корпус та стан Т. Доманова та їх боротьбу на території Угорщини і Хорватії з партизанами [19].

Отже, український вільнокозацький рух у роки Другої світової війни залишається малодослідженим і потребує подальшого вивчення істориками. Втрата окупованих територій та поразки від англо-американських військ призвели до зміни політики у відношенні до слов'ян з боку Г. Гімлера. Він підтримав рух А. Власова і намагався підпорядкувати йому всі колабораціоністські формування. А. Розенберг залишався прихильником використання національних рухів у боротьбі проти радянського режиму. А. Власову не вдалося підпорядкувати собі українські колабораціоністські частини у тому числі і вільнокозацькі.

Вільнокозацький рух розколовся на дві частини. Перша, підтримала Український національний комітет на чолі з П. Шандруком і ввійшла до складу УНА. Друга, продовжувала підтримувати ідею “Казакії” і намагалася створити колабораціоністські частини у складі формувань Дону, Кубані і Тереку. Незважаючи на дії нацистів та їх прихильників серед козацьких формувань, нацистська Німеччина вже не змогла перемогти у війні. Вільнокозацькі колабораціоністські частини опинилися у західних окупаційних зонах і у переважній більшості не були репатрійовані. Значна група керівників та учасників українського вільнокозацького руху після Другої світової війни опинилася в еміграції, де й продовжила діяльність.

Список використаних джерел

1. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. – Львів, 2003. – 685 с.
2. Боляновський А. Українці, росіяни й поляки у Збройних силах Німеччини у 1939–1945 роках: порівняльний аналіз / А. Боляновський // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2012. – Вип. 5. – С. 71–91.
3. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни: Монографія / [Відп. ред. О. С. Лисенко] / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 468 с.
4. Шайкан В. О. Колабораціонізм та його зміст / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – 2002. – Вип. 6. – С. 226–231.
5. Шайкан В. О. Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: характерні риси та особливості / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – Вип. 10. – Ч. 1. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Видавництво Інституту Історії України, 2006. – 494 с. – С. 484–494.
6. Шайкан В. О. Український військовий колабораціонізм в роки Другої світової війни / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 268–279.
7. Дерейко І. Від колаборації до резистансу: діяльність 115/62-го українського батальйону шутцманшафту на теренах Білорусі і Франції в 1942–1944 рр. / І. Дерейко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –

2003. – № 1. – С. 179–193. 8. Дерейко І. Місцеві підрозділи німецької армії та поліції як інструмент здійснення окупаційної політики: антропологічний вимір / І. Дерейко // Матеріали міжнародної конференції "Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд" (21–22 листопада 2009 р., Вінниця). – Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – С. 34–53. 9. Дерейко І. І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті "Україна" (1941–1944 рр.) / І. Дерейко. – К., 2012. – 174 с. 10. Родня. Поліція і партизани, 1941–1944. На прикладі України / [авт.-сост.: А. Гогун, І. Дерейко, А. Кентий]. – Київ: Український видавничий союз, 2011. – 576 с. 11. Армстронг Д. Український націоналізм. Факти і дослідження / Джон Армстронг / [пер. с англ. П. В. Бехтина]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с. 12. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944–1945 / [под ред. А. Н. Артизова]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 1167 с. 13. Тимофеєв А. Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945 / Алексеј Ј. Тимофеєв. – Београд: Институт за новију историју Србије, 2011. – 460 с. 14. Жила В. Парашутна бригада Української Національної Армії (спомин про спроби її формування) / В. Жила // Вісті Комбатанта. – 1995. – № 4. – С. 62–69. 15. Из разработки 203-го отделения абвера при штабе 1-й танковой армии группы армий "Юг" "О необходимости превращения "восточного похода" в гражданскую войну". 26 ноября 1943 г. // Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник в 8 т. Т. 4. Великий перелом. В 2-х кн. Кн. 2 (1 июля 1943 – 31 декабря 1943 г.). – М.: "Русь", 2008. – 816 с. – С. 741–745. 16. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег (Канада): Волинь, 1981. – 326 с. 17. Ленивов А. К. Под казачьим знаменем. Эпопея Казачьего Стана подводительством Походных Атаманов Казачьих Войск С. В. Павлова и Т. И. Доманова в 1943–1945 гг. Материалы и документы / А. К. Ленивов. – Мюнхен: Издание автора, 1970. – 321 с. 18. Українська політична еміграція, 1919–1945 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Центральний держ. архів громадських об'єднань України / [Ю. А. Левенець (ред. кол.), В. С. Лозицький (упоряд.)]. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 925 с. 19. За Україну. – 30 березня 1945.

Владимир Бондаренко

УКРАИНСКОЕ ВОЛЬНОЕ КАЗАЧЕСТВО НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1944–1945 ГГ.)

В статье проанализирована деятельность вольноказачьего движения на завершающем этапе войны в 1944–1945 гг. Исследованы идейно-политические позиции участников движения после изменения политики нацистского руководства в 1944 г. Рассмотрено участие коллаборационистских частей в войне на стороне нацистской Германии в 1944–1945 гг. Определено отношение вольноказачьего движения к другим коллаборационистским формированиям на стороне нацистской Германии.

Ключевые слова: Украинское вольноказачье движение, коллаборационизм, коллаборационистские казачьи формирования, казачье национально-освободительное движение, Украинское национальное казачье движение.

Volodymyr Bondarenko

UKRAINIAN FREE COSSACKS IN THE FINAL STAGES OF WORLD WAR II (1944–1945)

The article analyzed the activity Free Cossacks movement in the final phase of the war in 1944–1945. Investigated the ideological and political positions of participants in the movement after the change in policy of the Nazi leadership in 1944. Considered part collaborationist units in the war on the side of Nazi Germany in 1944–1945. The ratio of the movement to other Free Cossacks collaborationist formations on the side of Nazi Germany.

Key words: Ukrainian Free Cossacks movement, collaboration, collaborationist Cossack units, Cossack national liberation movement, Ukrainian national Cossack movement.